

KEBEKXON VA CHIG'ATOY ULUSIDA DAVLAT BOSHQARUVI ISLOHOTLARI

Shahlo Maxamova

Mustaqil tadqiqotchi

shahlomahamova88@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-9587-9063>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XIV asrning birinchi yarmida Chig'atoy ulusida hukmronlik qilgan Kebekxon (Kepakxon)ning siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvi sohasidagi islohotlari hamda uning tarixiy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Kebekxon davridagi siyosiy vaziyat, markaziy hokimiyatni mustahkamlash yo'lidagi sa'y-harakatlar, ma'muriy-hududiy tizimdagi o'zgarishlar, pul-moliya islohoti va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, Kebekxon faoliyatining keyingi Temuriylar davri davlat boshqaruvi tizimiga ta'siri masalasi ham ko'rib chiqiladi. Maqolada Sharq tarixnavisligining muhim manbalari — Rashididdin, Vassof, Sharafiddin Ali Yazdiy asarlari hamda zamonaviy tarixshunoslik yutuqlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalari Kebekxon shaxsini Chig'atoy ulusida markazlashgan davlat boshqaruviga asos solgan muhim tarixiy arbob sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Kebekxon, Chig'atoy ulusi, Movarounnahr, davlat boshqaruvi, pul islohoti, Qarshi shahri, Temuriylar davri, mo'g'ul xonliklari.

KIRISH

XIV asr boshlarida Markaziy Osiyo hududi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan murakkab tarixiy jarayonlarni boshdan kechirgan. Chingizxon tomonidan barpo etilgan imperiyaning parchalanishi natijasida vujudga kelgan Chig'atoy ulusi bu davrga kelib ichki siyosiy kurashlar, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va mahalliy amaldorlar mustaqilligining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Aynan shunday murakkab sharoitda Kebekxonning hokimiyat tepasiga kelishi ulus tarixida muhim burilish nuqtasini tashkil etadi.

Kebekxon Chig'atoy ulusida markazlashgan davlat boshqaruvini tiklashga uringan, siyosiy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy hayotni jonlantirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirgan hukmdorlardan biri hisoblanadi. Uning nomi, avvalo, pul-moliya tizimidagi o'zgarishlar, ma'muriy boshqaruvni tartibga solish hamda Qarshi shahrining siyosiy markaz sifatida yuksalishi bilan bog'liq holda tilga olinadi. Shu jihatdan Kebekxon faoliyati Temuriylar davri davlat boshqaruvi tizimining shakllanishida muhim tarixiy zamin bo'lib xizmat qilgan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Kebekxonning siyosiy faoliyati va islohotlarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish, uning Chig'atoy ulusi tarixidagi o'rnini aniqlash hamda Temuriylar davri bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatib berishdan iborat. Tadqiqot vazifalariga Kebekxon hukmronligi davridagi siyosiy vaziyatni yoritish, davlat boshqaruvi va moliya sohasidagi islohotlarni tahlil qilish, ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'zgarishlarni baholash kiradi.

Tadqiqotning manbaviy asosini o'rta asr sharq tarixnavisligining muhim asarlari hamda zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari tashkil etadi. Metodologik jihatdan tarixiylik, tizimli tahlil va qiyosiy usullar qo'llanildi. Ushbu yondashuv Kebekxon faoliyatini biryoqlama emas, balki murakkab tarixiy jarayonlar doirasida baholash imkonini beradi.

XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida Chig'atoy ulusi Chingizxon imperiyasi parchalanishining eng murakkab oqibatlarini boshdan kechirgan hududlardan biri bo'ldi. Ulus hududi Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkistonni qamrab olgan bo'lib, bu mintaqalarda siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan bir-biridan farq qiluvchi an'analar mavjud edi. Ana shu omil markaziy hokimiyatni mustahkamlash jarayonini murakkablashtirdi. Bu davrda xonlar tez-tez almashib turgan, amalda esa hokimiyat ko'pincha yirik amirlar va qabila boshliqlari qo'lida bo'lgan. Rashiddin va Vassof asarlarida qayd etilishicha, Chig'atoy ulusida hukmdorlar ko'pincha ramziy mavqega ega bo'lib, real siyosiy qarorlar harbiy-siyosiy elita tomonidan qabul qilingan. Natijada markazlashuv susayib, ulus deyarli mustaqil hududiy birliklarga bo'linib ketgan.

Movarounnahr hududida o'troq dehqonchilik va shahar madaniyati ustun bo'lgan bo'lsa, Yettisuv va Sharqiy Turkistonda ko'chmanchi an'analar saqlanib qolgan edi. Bu ikki turmush tarzining bir davlat doirasida mavjud bo'lishi soliq siyosati, huquqiy me'yorlar va boshqaruv tizimida jiddiy muammolarni keltirib chiqargan. Shunday sharoitda Kebekxonning hokimiyat tepasiga kelishi Chig'atoy ulusi tarixida muhim burilish sifatida namoyon bo'ladi. Kebekxon Chig'atoy xonlari sulolasiga mansub bo'lib, uning siyosiy faoliyati XIV asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi. Manbalarda Kebekxonning taxtga kelishi ichki siyosiy kurashlar va sulolaviy nizolar fonida kechgani qayd etiladi. Bu davrda xonlik ichida bir nechta da'vogarlar mavjud bo'lib, ularning har biri yirik harbiy amirlar ko'magiga tayangan.

Kebekxonning siyosiy ustunligi, avvalo, uning mo'g'ul zodagonlari va Movarounnahrdagi mahalliy amaldorlar bilan muvozanatli siyosat olib borganida namoyon bo'ladi. U ko'chmanchi harbiy aristokratiya manfaatlarini inobatga olgan holda, o'troq aholi yashaydigan hududlarda boshqaruvni markazlashtirishga intildi. Aynan shu siyosiy moslashuvchanlik Kebekxonning hokimiyatda mustahkam o'rnatishiga imkon berdi.

Tarixiy manbalarda Kebekxonning Qarshi shahrini o'ziga qarorgoh sifatida tanlagani alohida ta'kidlanadi. Qarshi Movarounnahrning markaziy hududlaridan biri

bo'lib, bu tanlov xonning o'troq hududlarga tayanishga intilganini ko'rsatadi. Bu holat Kebekxon siyosatining keyingi islohotlarga yo'naltirilgan strategik xarakterga ega bo'lganidan dalolat beradi. Kebekxon shaxsiga o'rta asr manbalarida nisbatan ijobiy baho berilgan. Rashididdinning "Jome' ut-tavorix" asarida Kebekxon markazlashuvga intilgan, tartib-intizomni tiklashga harakat qilgan hukmdor sifatida tilga olinadi. Vassof esa Kebekxon davrida savdo va pul muomalasida muayyan barqarorlik yuzaga kelganini qayd etadi.

Sharafiddin Ali Yazdiy o'zining "Zafarnoma" asarida Kebekxon davrini Amir Temur sahnaga chiqishidan oldingi muhim siyosiy tajriba davri sifatida baholaydi. Unga ko'ra, Kebekxon tomonidan amalga oshirilgan ma'muriy va moliyaviy islohotlar keyinchalik Temuriylar davlat boshqaruvi tizimi uchun muhim asos bo'lib xizmat qilgan. Zamonaviy tarixshunoslikda ham Kebekxon faoliyatiga qiziqish ortib bormoqda. Tadqiqotchilar uni Chig'atoy ulusida markazlashgan boshqaruvga yo'naltirilgan dastlabki izchil siyosat yuritgan hukmdorlardan biri sifatida baholaydilar. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda Kebekxon islohotlarining cheklanganligi va ularning to'liq amalga oshmaganligi ham qayd etiladi. Bu holat davrning murakkab siyosiy sharoiti bilan izohlanadi.

Kebekxon hukmronligi davrida Chig'atoy ulusining asosiy muammolaridan biri markaziy hokimiyatning amalda zaiflashganligi edi. Hududiy birliklar yirik amirlar tomonidan deyarli mustaqil boshqarilar, xon hokimiyati ko'pincha ramziy tusga ega bo'lib qolgan edi. Kebekxon ushbu holatni bartaraf etish maqsadida ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimini qayta tartibga solishga intildi. Manbalarda qayd etilishicha, Kebekxon ulus hududlarini aniq boshqaruv birliklariga ajratishga harakat qilgan. Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida xon nomidan ish yurituvchi vakillar tayinlanib, ularning vakolatlari cheklangan va nazorat ostiga olingan. Bu esa mahalliy amirlarning mutlaq mustaqilligini susaytirib, markaziy hokimiyat mavqeini nisbatan mustahkamladi.

Kebekxonning Qarshi shahrini siyosiy markaz sifatida tanlashi ham ma'muriy islohotlarning muhim jihatlaridan biri bo'ldi. Qarshi Movarounnahrning muhim savdo va harbiy nuqtalaridan biri bo'lib, bu yerda xon qarorgohining joylashuvi markazlashuv siyosatini amalda mustahkamlashga xizmat qildi. Ushbu holat keyinchalik Temuriylar davrida poytaxtni strategik joylarda joylashtirish an'anasiga zamin yaratdi.

Kebekxon faoliyatidagi eng muhim va tarixiy ahamiyatga ega islohotlardan biri pul-moliya tizimini tartibga solish bilan bog'liqdir. XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida Chig'atoy ulusida pul muomalasi izdan chiqqan, turli hududlarda vazni va tarkibi har xil bo'lgan tangalar muomalada bo'lgan. Bu holat savdo-sotiqning rivojiga jiddiy to'siq bo'lib xizmat qilgan. Kebekxon ushbu muammoni hal etish maqsadida yagona pul birligini joriy etdi. Tarixiy adabiyotlarda bu tanga "Kebekxon dirhami" nomi bilan

mashhurdir. Ushbu dirham o'zining barqaror vazni va tarkibi bilan ajralib turgan bo'lib, Movarounnahr va unga tutash hududlarda keng muomalaga kiritilgan. Vassof va boshqa manbalarda qayd etilishicha, yangi tanga savdo munosabatlarining jonlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Pul islohoti nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega edi. Tangada xon nomining zarb etilishi markaziy hokimiyat ramzi sifatida xizmat qilgan va xonning suveren huquqlarini mustahkamlashga qaratilgan edi. Shu jihatdan Kebekxonning pul siyosati Chig'atoy ulusida markazlashgan davlat boshqaruvini tiklash yo'lidagi muhim qadamlardan biri sifatida baholanadi.

Kebekxon davrida soliq tizimini tartibga solish ham muhim vazifalardan biri bo'lgan. Oldingi davrlarda soliq yig'ish jarayoni ko'pincha mahalliy amirlar ixtiyorida bo'lib, bu aholiga haddan tashqari yuk tushishiga olib kelgan. Kebekxon ushbu holatni yumshatish va soliqlarni markaziy nazorat ostiga olishga harakat qildi. Manbalarda Kebekxon tomonidan soliq yig'ishda muayyan me'yorlar belgilanganligi, o'zboshimchaliklarning cheklanganligi qayd etiladi. Soliq siyosatida ko'chmanchi an'analar va o'troq aholi ehtiyojlarini uyg'unlashtirishga intilish kuzatiladi. Bu esa davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni nisbatan barqarorlashtirishga xizmat qilgan. Huquqiy sohada esa Kebekxon Chingizxon tomonidan joriy etilgan **yosa** qoidalarini mahalliy shariat va an'anaviy huquqiy me'yorlar bilan muvofiqlashtirishga uringan. Bu siyosat diniy ulamolar va mahalliy zodagonlar qo'llovini ta'minlashga yordam bergan. Natijada Kebekxon hukmronligi davrida huquqiy tartibot nisbatan barqarorlashgani manbalarda alohida ta'kidlanadi.

XULOSA

XIV asrning birinchi yarmida Chig'atoy ulusida hukmronlik qilgan Kebekxon faoliyati Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin egallaydi. U siyosiy parokandalik kuchaygan, markaziy hokimiyat zaiflashgan murakkab tarixiy sharoitda taxtga kelib, davlat boshqaruvini barqarorlashtirishga qaratilgan izchil siyosat yuritgan hukmdorlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari Kebekxonni Chig'atoy ulusida markazlashuv jarayonini tiklashga uringan muhim siyosiy arbob sifatida baholash imkonini beradi. Kebekxon tomonidan amalga oshirilgan ma'muriy-hududiy islohotlar markaziy hokimiyat mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan. Xonlik hududlarini boshqarishda xon vakolatining kuchaytirilishi, mahalliy amirlar mustaqilligini cheklashga qaratilgan chora-tadbirlar siyosiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Qarshi shahrining siyosiy markazga aylanishi esa davlat boshqaruvida shaharlarning tayanch rolini oshirdi.

Pul-moliya sohasidagi islohotlar Kebekxon siyosatining eng muhim natijalaridan biri bo'ldi. "Kebekxon dirhami"ning joriy etilishi pul muomalasini tartibga solib, savdo-iqtisodiy aloqalarning jonlanishiga zamin yaratdi. Ushbu islohot nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy jihatdan ham muhim bo'lib, markaziy hokimiyatning suveren

ramzi sifatida xizmat qildi. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi o'zgarishlar Kebekxon hukmronligi davrida nisbiy barqarorlik yuzaga kelganini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi va savdoning jonlanishi, shaharlar rivoji hamda diniy murosaga asoslangan siyosat jamiyatda ijtimoiy muvozanatni ta'minlashga xizmat qilgan. Bu jarayonlar keyingi Temuriylar davrida yuz bergan yuksalishlar uchun muhim tarixiy zamin bo'lib xizmat qilgan. Umuman olganda, Kebekxon faoliyati Chig'atoy ulusi tarixida o'tish davrining muhim bosqichini tashkil etadi. Uning islohotlari to'liq va barqaror tizimga aylanib ulgurmagan bo'lsa-da, Temuriylar davri davlat boshqaruvi, moliya va ma'muriy tizimlarining shakllanishida muhim tarixiy tajriba vazifasini bajargan. Shu bois Kebekxon shaxsi Markaziy Osiyo o'rta asrlar tarixini tadqiq etishda muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy arbob sifatida baholanishi lozim.